

tajemnicy państwowej, zwłaszcza że wolno żywić nadzieję, iż nie będzie ona w przyszłości pojmo-
wana w sposób groteskowy.

Nie moją rzeczą jest autorytatywnie planowanie prac wykopaliskowych. Mogę jednak chyba wyrazić pogląd, iż winny one być prowadzone, gdyż bez nich nie może być mowy o pełnym ujęciu stosunków antropologicznych regionu, a przede wszystkim ich historii i genezy.

Jeśli by ten plan badań, który przedstawiłem

został wykonany, region płocki stałby się jednym z najlepiej poznanych pod względem antropologicznym obszarów naszego kraju, to zaś przyniosłoby nauce polskiej korzyści, których właściwej wagi nie podobna dziś nawet ocenić. Sądzę zaś, że jeśli gdziekolwiek plan taki może być wykonany to właśnie w Płocku, którego społeczeństwo zdaje się wyjątkowo dojrzałe oceniać wagę teoretycznych zagadnień nauki.

IRENA GIEYSZTOROWA

PRACE PROWADZONE PRZEZ ZAKŁAD ATLASU HISTORYCZNEGO INSTYTUTU HISTORII PAN

Nawiązując do przedwojennych zamierzeń Komisji Atlasu Historycznego Polski PAU i TNW Zakład Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN ma za zadanie opracowanie map Polski w kilku przekrojach chronologicznych, a mianowicie w XIII, XVI i XVIII w. Praca podzielona została między kilka ośrodków Warszawy, Wrocław, Toruń, Kraków, Łódź i Lublin, z których każdy opracowuje mapy swego terenu. Ponieważ prace kartograficzne tego typu są niezmiernie czasochłonne, postanowiono w pierwszym rzucie wykorzystać badania już zaawansowane, stąd część prowadzonych aktualnie przez Zakład prac dotyczy wieku XVIII (Małopolska, Lubelskie, Śląsk, woj. sieradzkie i łęczyckie), część wieku XVI (Pomorze, Mazowsze, woj. lubelskie).

Pracownia warszawska ma na warsztacie mapy Mazowsza, z których Mazowsze XIII w. znajduje się w stadium zbierania materiałów, Mazowsze XVI w. opracowania końcowego. Oddano do druku mapę woj. płockiego w XVI w., która stanowi studium doświadczalne prac atlasowych, mające na celu wypracowanie właściwej metody. Mapa woj. płockiego w XVI w. składa się ze szczegółowej mapy osadnictwa w skali 1 : 200 000, z 9 kartogramów problemowych ilustrujących podstawowe zagadnienia dotyczące sił wytwórczych i stosunków produkcyjnych tego terenu, oraz z obszernego komentarza objaśniającego metodę opracowania oraz charakterystykę wyników. Mapa szczegółowa osadnictwa stanowi mapę wielobarwną, na której przedstawiono następujące elementy: wszystkie osiedla z tego terenu wymienione w źródłach XVI w., przyczym podstawą opracowania były rejestry poborowe opublikowane przez A. Pawińskiego, uzupełnione rejestrami niedrukowanymi z innych lat, a także lustracjami królewskiej i wizytacjami dóbr kościelnych. Osiedla istniejące w XVI w. w woj. płockim oznaczono kółkami, których barwa mówi o własności królewskiej, duchownej lub szlacheckiej, a wielkość o szacunkowej liczbie mieszkańców. Osiedla te są połączone ze sobą siecią drożną, opracowaną z uwzględnieniem przekazów kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Mapa

osadnictwa woj. płockiego przynosi nadto informacje o przebiegu granic w w. XVI zarówno administracji państwowej jak i kościelnej do parafii włącznie, oraz lokalizację szczegółową obiektów przemysłowych jak młyny, karczmy itp., tam gdzie udało się je zidentyfikować na starych mapach. Elementy historyczne mapy przedstawione są na tle środowiska geograficznego, którego znajomość oparto również na przekazach kartograficznych XVIII/XIX w.

Kartogramy opracowane w skali 1 : 500 000 omawiają m. in. następujące problemy:

1. Rolnicze wykorzystanie ziemi w powiązaniu z podłożem glebowym. Stwierdzono całkowitą zgodność tych dwu elementów. Południe województwa posiadające lepsze warunki glebowe przedstawia zwarty obszar ok. 50% wykorzystania ziemi pod uprawę. W części północnej województwa bardziej jałowej i lesistej, odsetek ziemi rolnej bardzo spada, średnio do kilkunastu procent.

2. Struktura społeczna ludności wiejskiej na tle gęstości zaludnienia stanowi temat następnego kartogramu. W powiatach południowych województwa odznaczających się najwyższą gęstością zaludnienia, główny trzon ludności wiejskiej stanowią kmieście, natomiast w pow. mławskim i płońskim szlachta zagrodowa przewyższa kmieci swą liczebnością. Trzeba powiedzieć zresztą, że różnica między tymi dwiema grupami bezpośrednich producentów rolnych była częstokroć tylko natury prawnej, ponieważ stan posiadania szlachty zagrodowej ograniczał się niekiedy do działek mniejszych od kmieci. W rejestrach mazowieckich XVI w. występują właściciele szlacheccy posiadający 1—2 morgi, czasem jeszcze mniej. W ogólnym rachunku kmiecie stanowią blisko połowę ludności wiejskiej, wraz z ludnością małorolną i bezrolną 60%, podczas, gdy rzemieślnicy zaledwie 6%. Do stanu szlacheckiego należało 25% ludności, przyczym szlachty zagrodowej było trzykrotnie więcej niż folwarcznej. Społeczny podział ziemi w woj. płockim charakteryzuje fakt, że wśród szlachty zagrodowej 1 łan uprawny (ok. 17 ha) żywił 10 osób,

wśród szlachty folwarcznej natomiast 1 łan folwarku żywił tylko 4 osoby, które nadto czerpały dochody z danin i czynszów z łanów kmiecych. Właściwym producentem natomiast zarówno na łanach kmiecych jak i folwarku jest ludność kmiecia, która za prawo użytkowania łanów, na których osiadła (ok. 12 osób na 1 łanie) płaci pańszczyzną na folwarku niezależnie od świadceń z łanów.

3. W zakresie rozmieszczenia własności ziemskiej ustalono, że własność królewska i duchowna tworząca kilka zwartych kompleksów, obejmujących do 2 a nawet 3 tys. ha wykorzystywała przede wszystkim tereny żyzniejsze na południu województwa, północna natomiast jego część o słabszych glebach i obfitszym zalesieniu była w wyłącznym niemal posiadaniu szlacheckim. Ogółem do szlachty należało ok. 80% areau uprawnego województwa.

4. O silnym zróżnicowaniu wewnętrznym szlachty mówią następujące cyfry. Właściciel zagrodowy posiada przeciętnie 1/2 łana (8,4 ha), drobniejszy właściciel folwarczny łącznie z folwarkiem ok. 2 łanów, więksi posiadacze w liczbie ok. 260 stanowiący ok. 6% ogólnej liczby właścicieli szlacheckich mieli średnio ok. 10 łanów (170 ha). Najuboższymi właścicielami zagrodowymi odznaczają się powiaty płoński i niedzbarski, najbogatszymi folwarcznymi szreński. W powiecie tym o wielkiej przewadze areau folwarcznego nad zagrodowym 80% ziemi było własnością rodzin mających ponad 15 łanów, przy czym na pojedynczego właściciela przypadało łącznie z folwarkiem ok. 12 łanów (ponad 200 ha). Oczywiście ta „większa” własność szlachecka jest własnością drobną w porównaniu z rozmiarami ówczesnych majątków szlacheckich w innych dzielnicach Polski. Próby powiązania gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej z eksportem zboża, będącym najlepszym miernikiem wyników produkcji feudalnej dowiodły, że wysokość eksportu zboża w większym stopniu jest funkcją struktury gospodarczo-społecznej i stopnia wyzysku pańszczyźnianego niż korzystnych warunków glebowych, wysoko-procentowego użytkowania ziemi czy też dogodnej komunikacji. Dowodem tego fakt, że eksport zboża z pow. szreńskiego charakteryzującego się jak to już zostało powiedziane większą własnością folwarczną wynosi 40—50% ogólnego eksportu wojewódzkiego. Świadczy o tym również zbieżność, jaka zachodzi między listą największych eksporterów zboża z woj. plockiego a listą jego największych feudałów, którymi byli: woj. plocka Barbara Szreńska, woj. mazowiecki Stanisław Kryski, Urszula Sierpska Lwowska, z drugiego męża późniejsza woj. plocka Potulicka, kasztelan plocki Tomasz Narzyski i inni.

5. Analiza rozmieszczenia i zróżnicowania rzemiosła ustaliła relację ilościową między rzemieślnikami miejskimi i wiejskimi w poszczególnych powiatach. Np. w pow. plockim rzemieślnicy miejscy stanowią przeszło 70% wszystkich rzemieślników. Rekrutują się oni z jednego — ale za to dużego i niewątpliwie aktywnego produkcyjnego miasta — Plocka. Natomiast w pow. szreń-

skim procent rzemieślników miejskich jest znacznie niższy (44%) mimo, że powiat ten jest silnie zurbanizowany (6 miasteczek na ogólną liczbę 16). Miasta pow. szreńskiego są jednak małe, przede wszystkim rolnicze i prawdopodobnie nie mogą nawet wystarczająco obsłużyć zaplecza, o czym świadczyłyby przewaga rzemieślników wiejskich na tym obszarze. Większe skupienia rzemieślników we wsiach folwarcznych mają związek z produkcją przemysłową prowadzoną w obrębie gospodarstwa folwarku pańszczyźnianego.

Oprócz wyżej wymienionych szczegółowo zagadnień wydawnictwo „Woj. plockie ok. 1578 r.” obejmuje szkic geomorfologiczny Mazowsza plockiego, zagęszczenie ludności wiejskiej mierzone stosunkiem liczby ludności do powierzchni uprawnej, a wykrywające skupiska ludnościowe w rejonach przyleśnych; nadto opracowano szkice ilustrujące rozmieszczenie ludności zagranicznej oraz rozmieszczenie produkcji żelaznej.

W związku z pracami nad mapą woj. plockiego powstała myśl reedycji rejestrów poborowych opublikowanych przez Pawińskiego. Wydawnictwo „Źródła Dziejowe XVI w.” niezmiernie wartości jeśli idzie o jego zasięg terytorialny obejmujący całą Koronę, nie odpowiada dzisiejszym wymagom metody wydawniczej. Reedycja rejestrów woj. plockiego poza skorygowanym tekstem rejestrów z r. 1578 zawierać będzie zestawione w formie tabeli rejestry z innych przekrojów XVI w. Pozwoli ona przeciwstawić ujęciu statycznemu dynamikę rozwoju tak w zakresie procesu powiększania się folwarku jak rozdrabniania się działów zagrodowych. Publikacja ta stworzy również możliwość uchwycenia szczytowego rozwoju sił produkcyjnych Mazowsza, który jak wynika z badań Zakładu przypada na lata sześćdziesiąte XVI w. Wydawnictwo zostanie uzupełnione informacjami z zachowanych rekognicji, tj. kwitów podatkowych, abiurat, tj. zaprzysiężonych zeznań o ubytkach w podstawie poboru, oraz wiadomościami z lustracji królewskiej i wizytacji dóbr duchownych. Wydawnictwo zostanie oddane do produkcji w I-ym półroczu roku 1957 i ukaże się w druku w r. 1958.

Prowadzone w Zakładzie Atlasu prace nad mapą przeglądową całego Mazowsza w XVI w. obejmują mapę podziałów administracyjnych w skali 1 : 500 000 oraz kartogramy o tematyce zbliżonej do kartogramów opracowanych dla woj. plockiego. Mapa zawiera osadnictwo miejskie i wsie będące ośrodkami parafii na tle rekonstruowanego dla przełomu XVIII i XIX w. zalesienia i sieci drożnej. Podjęcie wybranych zagadnień z tych, które wytyczyliśmy próbnie dla woj. plockiego, daje w skali ogólnomazowieckiej szersze możliwości porównawcze i przy wypracowanej już metodzie szybsze i łatwiejsze osiągnięcie zadania, którym jest charakterystyka sił wytwórczych i stosunków produkcji całego Mazowsza. Jeśli nie przeszkodzą nam prace nad oprawą kartograficzną podręcznika Historii Polski, mapa Mazowsza XVI w. powinna być oddana do produkcji w r. 1957.

Prace kartograficzne prowadzone przez Zakład Atlasu przeznaczone są nie tylko dla wąskiego kręgu specjalistów geografii historycznej. Mogą one ułatwić badania regionalne i lokalne prowadzone zazwyczaj w wąskim zasięgu terytorialnym i nie oparte na ogół o szersze studia gospodarczo-społeczne, dając tym badaniom tło porównawcze. Coraz częściej zgłaszają się do Zakładu ludzie opracowujący monografie poszczególnych ziem, powiatów czy miast mazowieckich. Służymy im informacjami zarówno co do źródeł archiwalnych, które odnośnie Mazowsza Zakład posiada w pełnej ewidencji, jak również

co do materiałów kartograficznych, których skompletowaliśmy dużą ilość. Udostępniamy także gotowe rozwiązania podziałów administracyjnych, obliczeń statystycznych czy też szczegółowe opracowania zagadnień demograficznych i gospodarczo-społecznych.

Wydaje nam się, że wyniki naszych badań stanowią również pomoc przy nauczaniu historii, dostarczając nauczycielowi konkretny, cyfrowy materiał przykładowy w najbliższym zasięgu terytorialnym, obrazujący strukturę Polski folwarczno-pańszczyźnianej.

ZAKOŃCZENIE KONFERENCJI

Referat prof. dr. Ireneusza Michalskiego i złożone przez mgr. Irenę Gieysztorową sprawozdanie z prac Zakładu Atlasu Historycznego wywołały wśród uczestników Konferencji duże zainteresowanie.

Niestety późna pora popołudniowa i konieczność wyjazdu wielu osób nie pozwoliły na rozwinięcie dyskusji, która — jak można przypuszczać — znajdzie swoje odbicie w czasopiśmie naukowych.

Zamknięcia Konferencji dokonał przewodniczący drugiego dnia obrad prof. dr. St. Zajączkowski.

Stwierdził on, że dwudniowy okres czasu został spędzony b. pracowicie. „Rezultaty Konferencji — powiedział prof. dr. Zajączkowski — są b. poważne. Potwierdziła ona celowość istnienia Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka, była wyrazem dynamiki ruchu regionalnego, opartego na zainteresowaniu całego społeczeństwa.”

„W trakcie Konferencji — stwierdził prof. dr. Zajączkowski — zarysowały się perspektywy osiągnięcia sukcesów naukowych, ważnych zarówno dla przeszłości i teraźniejszości Płocka jak i dla całej Polski.”

„Konferencja otworzyła nowe możliwości dla pracowników nauki.”

Uznając zorganizowanie Konferencji za b. celowe, prof. dr. Zajączkowski życzył Komisji dalszych sukcesów i podziękował władzom lokalnym, przedstawicielom społeczeństwa oraz płockim działaczom za doskonale zorganizowanie Konferencji i wykazaną gościnność.

Nazajutrz po konferencji (2. XII. 56) odbyło się w godzinach rannych zapowiedziane posiedzenie Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka z udziałem przedstawicieli ośrodka regionu Grodzisk Mazowiecki, w imieniu których Leonard Kobzakowski wygłosił referat o planowanych pracach w Grodzisku Mazowieckim.

W wyniku dyskusji postanowiono nawiązać łączność między obu ośrodkami w zakresie wzajemnej wymiany informacji.

Po pożegnaniu gości z Grodziska Komisja przystąpiła do rozważania wyników konferencji i po dłuższej dyskusji nakreśliła zasadnicze wytyczne dla ramowego planu prac Komisji na rok 1957.